

Dekenrede 2003

RESPECT

Dit is de tekst van de rede die deken Jeroen Brouwer hield aan het eind van de jaarlijkse Ordevergadering, op 3 oktober jl. in Zwolle.

Jacques-Yves Cousteau was een Frans marineofficier. En vanaf het midden van de jaren vijftig hoofd van het Oceanografisch Museum in Monte Carlo. Hij was pionier van het onderwateronderzoek en deed jarenlang veldwerk met de omgebouwde mijnenveger 'Calypso'. Met de door hem uitgevonden aqualong nam hij verschillende films onder water op. Velen van u zullen nog een herinnering hebben aan de televisieserie *The Undersea World*. Het televisiescherm werd een aquarium. De kijker waande zich vanuit de stoel in de *ongehoord* stille wereld van Cousteau.

Aquarium verbindt het Latijnse *aqua* met de Latijnse uitgang *arium* die een verzamelplaats aangeeft. Een kunstmatig onderkomen waarin waterdieren verzorgd en geobserveerd kunnen worden.

Een aquarium leent zich als metafoor. De balie als *arium*, als verzamelplaats van advocaten. Werkzaam in een stevig frame van wet- en regelgeving. Zwemmend in een glazen huis. Van vele zijden met vele kwalificaties bekeken. Bij de samenstelling van advocaten moet erop worden gelet dat de te combineren soorten, net als bij vissen, elkaar kunnen verdragen. Geen roofvissen bij kleine vissen die als prooi kunnen dienen. Trage dieren niet bij vlugge actieve soorten en niet al te grote voedselconcurrentie. Voor het laten ontstaan van een levendig beeld moet een combinatie worden gezocht van oppervlaktebewoners met bodemdieren en soorten die vooral in de middenlaag van de waterkolom zwemmen. Geen hiërarchie, maar biologie! Zij stellen eigen eisen aan voedsel. Elke advocaat zijn eigen cliënt.

Ook in veelsoortigheid en veelkleurigheid laat de balie zich heel wel vergelijken met mijn verzameling vissen. Sommigen kiezen ervoor zich in grote scholen op te houden, anderen voelen zich als enkeling senang.

U deelt verblijf onder water met als onvermijdelijk gevolg dat geluid niet of zeer gedempt doordringt en licht gebroken, vertekend, wordt opgevangen. Niet alleen van boven naar onder water maar ook andersom. De wereld om het glazen huis, maar ook daarin is in deze zin *ongehoord*. De cliënt heeft amfibische trekken. Hij

leeft voornamelijk op het land en moet af en toe de waterspiegel passeren. Als ervaringsdeskundige zijn door deze cliënt zinvolle uitspraken te doen over beide werelden.

In de *special* van het *Advocatenblad* 'In de spiegel van de cliënt' is daar vorm aan gegeven.¹ Wat gebeurt er op een dekenspreekuur, bij de klachten- en geschillencommissie, hoe zit het met het ambt van hoge heren van de Consumentenbond en het gebrek aan inlevingsvermogen als kritische observatie door VNO*NCW. Daar tegenover in dezelfde *special* oprechte en overtuigende reportages over cliënttevredenheidsonderzoek, efficiency, klantperceptie en toetsing. De sprekers vóór mij hebben vanmiddag allen vanuit een eigen hoek van inval zich uitgelaten over de spanning tussen wat zij verwachten of niet verwachten van de advocatuur en de uitkomst, het resultaat. Ook voor hun geldt: als zij meer ontvangen dan zij verwachten, stijgt tevredenheid en vice versa.

Allemaal goede redenen de biotoop van de advocatuur, zijn natuurlijke levensruimte, te beschouwen in de biosfeer: alles wat mijn aquarium omgeeft.

(Welkomstwoord...)

PERISCOOP

De relativiteitstheorie is bijna 100 jaar oud. Een Braziliaans fysicus is er onlangs in geslaagd een nog bestaande paradox definitief de wereld uit te helpen. Een paradox betreft een gedachte-experiment over een supersnelle duikboot.² Als deze met bijna de lichtsnelheid door het water schiet, verschillen prompt een waarnemer aan wal en een waarnemer aan boord van mening over wat er met de duikboot gaat gebeuren. Einsteins theorie draagt schuld. Een bewegend object krimpt in de optiek van een stilstaande waarnemer. U hoort hem denken. De duikboot gaat snoeihard, hij is dus korter. Wordt de boot korter, dan is de

opwaartse kracht minder. Denkt u aan de wet van Archimedes. De boot blijft even zwaar, dus hij zinkt.

Voor de advocaat aan boord is het allemaal heel anders. Die ziet water met grote snelheid bewegen, de dichtheid neemt toe en dus gaat de boot drijven. Voorwaar een paradox!

De wiskundige oplossing is hier niet van belang. Houdt u het beeld vast. De Orde als duikboot met veel waarnemers aan wal die zinken voorspellen. En veel advocaten die op stijgen vertrouwen opdat de waterspiegel wordt gebroken. En zij alles weer kunnen horen dan wel met periscoop zicht ontstaat op de tot dan minder- of niet gekende buitenwereld.

Postitiebepaling en risicobeheersing met behulp van adequate kennis van de eigen omgeving is niet alleen voor ondernemingen maar ook voor een organisatie als de Orde van groot belang. Het stille zeven van de duikboot tussen als die vissen in het water staat wat mij betreft gelijk aan de toestand zoals die u en mij anno nu bekend is. Het lijkt mij van realisme getuigen een zeer sterk gesegmenteerde balie te zien en deze publiekelijk te accepteren. Generalist en specialist, klein, middelgroot en groot, plaatselijk-, regionaal-, of internationaal georiënteerd met een werkelijk bescheiden of een zeer uitbundige beloning. In meer of mindere mate gestuurd door economische wetmatigheden, in meer of mindere mate geordend door de markt. De mogelijkheid tot sturing is miniem.

Eenheid in verscheidenheid klinkt krampachtig, sleet en daarom onvoldoende geloofwaardig. Een Groot Verhaal met hoofdletters over deze eenheid past niet langer. Al mijn zwevende delen dreigen het water ondoorzichtig te maken. Hoe zit het met de kwaliteit van het water?

WATER

In zijn boek *The great disruption*³ constateert Francis Fukuyama dat egoïsme, materialisme en berekening de standaard lijken te zijn geworden voor het moderne handelen.⁴ Vrienden maken op een feest heet *netwerken*, conflicten worden voor de rechter beslecht in plaats van door overleg. Contracten komen in de plaats van contacten, verantwoordelijkheid wordt liever afgekocht dan genomen. Kortom: triomf van het liberalisme dat is gestoeld op het minimale uitgangspunt welbegrepen eigenbelang. Geen inherente collectieve moraal en geen sociaal fundament anders dan het egoïsme. Fukuyama verzet zich ertegen en verdedigt de stelling dat de meest succesvolle samenlevingen dié zijn, waar sprake is van een groot onderling vertrouwen. Fukuyama acht liberaal individualisme verenigbaar met collectieve deugd en gemeenschapszin. Hij vertrouwt op de natuurlijke menselijke constitutie. De moraal zit in de mens gebakken. *It's biology stupid.*

Ook een andere filosoof van de liberaal-democratische verzorgingsstaat, John Rawls, heeft geprobeerd twee schijnbaar onverenigbare doelen tegelijkertijd te realiseren:^{5 en 6} Mensen moeten hun eigenbelang volgen én unaniem tot een bepaalde set van rechtvaardigheidsprincipes komen. Rawls introduceerde de zogenaamde 'oorspronkelijke positie', een hypothetische omgeving met als kenmerkende eigenschap een sluier van onwetendheid. Niemand heeft kennis over zijn of haar situatie. Je weet slechts dat je zweeft. Onder of boven is relatief. Ook advocaten zullen er naar neigen te willen voorkomen dat zij heel slecht af kunnen zijn. Zij zullen zinken willen voorkomen. Zij volgen een maximinstrategie en kiezen voor principes waarmee zij in de slechtst mogelijke positie relatief nog goed af zijn. Een strategie bijvoorbeeld gericht op behoud van verschoningsrecht en procesmonopolie. Aantasting daarvan heeft effect op *alle* advocaten.

Een *ander* rechtvaardigheidsprincipe legt de nadruk op sociaal-economische gelijkheid. Een gelijkheid die in mijn nultoestand, toestand van evenwicht, doodeenvoudig niet bestaat. Maar ook niet *hoeft* te bestaan. Rawls verdedigt het *verschilprincipe*. De verdeling moet gelijk zijn, tenzij een ongelijke verdeling ten goede komt aan de absolute positie van de minst bedeelde in de samenleving. Die minderbedeelde zou zowel collega-advocaat als de cliënt kunnen zijn.

Ik pas het toe: de verdeling van rechtshulp aan particulieren moet gelijkelijk worden gedragen, tenzij een ongelijke verdeling ten goede komt aan de absolute positie van deze rechtzoekenden. De omstandigheid dat feitelijk, en inmiddels vrij onveranderlijk, slechts een deel van de balie zich richt op de particulier, met inbegrip van gefinancierde rechtshulp is – zo beschouwd – een zegen. Als vanzelf concentreert zich daar immers relevante kwaliteit. De ongelijke verdeling komt aldus ten goede van de minst bedeelde.

Toegespitst op de verhouding onderling: het gezamenlijk optrekken door alle advocaten, ondanks grote verschillen, baat de economisch minder draagkrachtige advocaat. Slagkracht wordt verhoogd. Het financieel en organisatorisch dragend vermogen wordt vergroot. En dat kan nooit kwaad voor een duikboot!

Rawls betoogt, en ik zeg hem dat na, dat een staat of – zo u wilt – de Orde als overheid in advocatenland liberaal moet zijn, dat wil zeggen neutraal behoort te staan ten opzichte van conflicterende opvattingen over het goede leven. Het is aan *u zelf*. U bent zelf verantwoordelijk voor de aard van uw praktijk. Rawls toegepast is uw Orde gelijktijdig een zichzelf bedruipende vereniging van personen die in hun onderlinge relaties zekere gedragsregels aanvaarden. Daardoor is samenwerken mogelijk dat het welzijn van ons allen vooruithelpt.

Gedragsregels als rechtvaardige uitkomst volgend op een faire beslissingsprocedure. De zoektocht naar faire, morele regels is lastig. Met Fukuyama moet worden vertrouwd op impliciete overtuigingen en intuïties in onze beroepsgroep. De betekenis van 'schaakmat' kan ook niet worden achterhaald zonder kennis van de regels van schaken. Zo kan men evenmin de betekenis kennen van rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en fairness buiten enige werkzame moraliteit in de beroepsgroep om. Misschien is het toch *biology stupid*.

Met Fukuyama en Rawls heb ik uitspraken gedaan over de kwaliteit van het water in mijn denkbeeldige aquarium. Vissen trekken hun eigen plan, kiezen hun eigen voedsel en bepalen zelf de zwemhoogte. Maar wel in een medium met een eigen interne moraal.

'Waar blijft de beloofde *ongehoorde* cliënt?', zult u zich afvragen.

Te beginnen met het tonen van respect als uiting van wederzijdse erkenning van autonomie.

HANDVEST

Ik weet niet hoe het is met uw vooroordelen over Tirol, ik moet bekennen er enkele te hebben gekoesterd. Deze heb ik bepaald weer terug moeten nemen nadat een vertegenwoordiger van de Tirolse Anwaltsverein⁹ mij vertelde dat zijn organisatie 150 jaar oud is, dat wil zeggen drie keer zo oud als de onze! Zijn vereniging had ter markering een 'Charta der Rechte des Klienten' aangenomen. In vijftien punten wordt tot uitdrukking gebracht waar het om gaat in de relatie tussen advocaat en cliënt. Dat heeft navolging gekregen. Zo heeft bijvoorbeeld de Law Society letterlijk op één A4-tje een 'Clients Charter' opgesteld als simpele gids wat een cliënt kan verwachten als het gaat om dienstverlening.¹⁰

Welke rechtshulp de cliënt ook nodig heeft, hij heeft er recht op te worden behandeld met zorg en professionaliteit. Als eerste regel in de Charter wordt geformuleerd dat het belang van de cliënt vooropstaat in de vertegenwoordiging. Een volkomen logische en geruststellende regel, die er noodzakelijk toe moet leiden dat het vermijden van belangentegenstellingen op de meest transparante wijze wordt verwoord. Tuchtrechtelijke jurisprudentie even daargelaten missen onze huidige gedragsregels op dit punt gewenste scherpte. Het is daarom betekenisvol dat er onlangs een *deskundigengroep* is gevormd met het verzoek zich te verdiepen in geldend recht en bestaande praktijk. En met als doel aanbevelingen te doen tot verbetering.

Andere regels uit de Charter. Advocaat, zoek uit wat de cliënt wil bereiken en toets of die verwachtingen realistisch zijn. Wees duidelijk en vermijdt jargon. Kom tot overeenstemming wat voor een dienst, confectie of maatpak, de waarnemend deken spreekt zelfs wel eens over 'maatconfectie', wordt verlangd. Blijf informeren over de voortgang van de zaak en declareer inzichtelijk. Behandel cliënten gelijk en koester de plicht tot geheimhouding van hetgeen tot u komt in uw hoedanigheid van advocaat. De *Clients Charter* wordt afgesloten met de simpele weergave van een klachtenregeling met als preambule dat de meeste mensen goede ervaringen hebben, maar dat soms zaken verkeerd gaan.

Kortom, een gecondenseerde weergave van slechts enkele regels en principes die er werke-

Laten wij ons concentreren op de relatie advocaat en de ambfische cliënt. Wat de relatie kenmerkt, is asymmetrie en daardoor afhankelijkheid. In zijn boek *Respect*⁷ werkt de Amerikaan Richard Sennett een aantal gerelateerde thema's uit.⁸ Zoals:

- de vernederende gevolgen van afhankelijkheid,
- het verschil tussen zelfrespect en erkenning door anderen en
- het probleem om elkaar wederzijds respect te tonen als de grenzen van ongelijkheid overschreden zijn.

Gebrek aan respect kan even kwetsend zijn als een regelrechte belediging. Ik beschouw dat gebrek als een belangrijke bron van ongenoegen en klachten van onze cliënten.

Wat betekent respect? Status? Status verwijst meestal naar de positie van iemand binnen een sociale hiërarchie. Prestige verwijst naar de emoties die status bij anderen oproept. Wat bij status en prestige ontbreekt is iets wat wederkerigheid overbrengt. Een begrip als 'erkenning' doet dat wel. Zowel voor Rawls als voor Sennett betekent erkenning het respecteren van de behoefte van hen die niet gelijk zijn aan ons.

Voor de advocaat als vakman geldt een bijzonderheid. De vakman probeert zijn werk goed te doen omdat dat tenminste zelfrespect oplevert. Daarbij gaat het welbeschouwd niet in de eerste plaats om wederkerigheid. De vakman vergelijkt zijn werk met dat van anderen en probeert met een nieuwe handeling *op zich* en *voor zichzelf* zijn zaak weer op orde te krijgen. Hij weet zijn zelfrespect te handhaven in een ongelijke wereld. De waardigheid van zijn steeds toenemend vakmanschap draagt bij aan zijn zelfrespect. U moet niet zeuren, ik ben toch goed.

Het probleem van de ongelijkheid tussen advocaat en cliënt is daarmee nog niet opgelost.

Respect verlenen aan hen die voor zichzelf kunnen zorgen brengt mij bij autonomie. Aan advocaten kennen wij pas autonomie toe als wordt erkend dat zij weten wat zij doen. Zelfs als de cliënt het niet begrijpt. Met het oog op de opbouw van wederzijds respect over de grenzen van ongelijkheid heen zou diezelfde autonomie ook aan de cliënt moeten worden toegekend. Zij weten dingen die de advocaat niet weet of kan peilen. Autonomie is dan een krachtig middel om gelijkheid te bevorderen. Je accepteert niet alles van een ander te begrijpen maar beschouwt de autonomie van de ander als gelijkwaardig aan de jouwe.

Cliënten zouden geen passieve ontvangers van hulp moeten zijn. Zij mogen in staat worden geacht zelf mee te denken over de voorwaarden van hun afhankelijkheid.

Het toestaan door de advocaat van *die* autonomie veronderstelt waardering voor de niet-ingewijde. Ik houd het voor verdedigbaar het verbindende begrip *respect* een plaats te geven in de relatie tussen de advocaat en de zowel particuliere- als niet-particuliere cliënt. De waarderingscijfers van de zakelijke en particuliere cliënt verschillen niet zo heel veel, ondanks hun enorme verschillen in positie wat betreft voorkennis, onderhandelingsvaardigheid en financiële draagkracht. Tussen uitersten blijft asymmetrie bestaan. De verstandhouding tussen een hooggespecialiseerde advocaat en zijn *corporate client* is – opnieuw – wat asymmetrie betreft niet wezenlijk anders dan tussen een generalistisch advocaat en een eenvoudig particulier. Compensatie is mogelijk door aan autonomie een plaats te geven. Met verfijning van bestaande en nieuwe – wat ik maar noem – 'binnenkantmaatregelen' gericht op verbetering van organisatie en tevredenheid scoor je misschien een enkel procentpuntje meer. De wet van de afnemende meeropbrengst treedt in werking. Met 'binnenkantmaatregelen' is meer winst te behalen.

lijk toe doen. De advocaat mag vertrouwen op zijn vakmanschap, het acteren van zijn eigen kundigheid. De cliënt dient dan de voorwaarden te kunnen bepalen van zijn afhankelijkheid. Voorwaarden die betrekking hebben op de begrenzing van de dienst, zowel wat betreft inhoud als kosten. Hij blijft niet *ongehoord*. Hun beider autonomie is het middel om gelijkheid te bevorderen met respect als smeerolie. Na Tabaksblatt is het tijd voor een commissie 'Vijgenblad!' Voor het schrijven van een handvest voor de cliënt. Op enkele intieme delen na heeft het *arium* van advocaten niets te verbergen. Zou niet in een verordening als toch weer een nieuwe 'buitenkantmaatregel', dan ten minste als Folder van Alle Folders.

En als ik zeg 'alle folders', dan bedoel ik vanaf vandaag niet langer de 26 verschillende brochures die in de loop der tijd zijn uitgegeven. De afdeling Communicatie heeft in creatieve ijver een nieuwe lijn ontworpen. In de vormgeving is niet langer onderscheid gemaakt tussen ondernemers en particulieren. Het gaat om acht spiksplinternieuwe publicaties over onderwerpen die ertoe doen. U allen krijgt van elke brochure één exemplaar mee. De Folder van Alle Folders houdt u tegoe.

Een *charter*, een handvest, is zinloos zonder toezicht en handhaving. De Orde bepaalt al veel, in de opvatting van sommigen *te* veel. Het punt van vanzelfsprekende aanvaarding van nieuwe regels is allang gepasseerd. De Centrale Controle Verordeningen, de klachten- en geschillenregeling, tuchtrecht en de deels verplichte audit, hoezeer nuttig en nodig, hebben een opgelegd en repressief karakter. Kwantitatief en kwalitatief zijn de audits *als instrument* een groot succes. Eén van de auditors vertelde mij het zo frappant te hebben gevonden dat advocaten graag over hun zaken praten. Intercollegiaal over zaken praten laat nog vaak te wensen over door allerlei begrij-

pelijke oorzaken. U herkent vast wel dat prioriteiten vaak anders worden gelegd. Het aantrekkelijke van deze vorm van toezicht is het karakter. Niet repressief maar preventief. En niet bedreigend door het ontbreken van een sanctie. Het is een 'binnenkantmaatregel'. Net als permanente opleiding past intercollegiale consultatie en het onderling toetsen bij vakmanschap. De florerende specialisatieverenigingen zijn een groot goed. Een aantal daarvan is bezig met het definiëren van *best practice* modellen. Dat is fantastisch. Kennis en ervaring worden om niet gedeeld.

Verzekering van integriteit verdient eveneens allereerst een plaats tussen advocaten. Wij kunnen niet langer volstaan met te zeggen: 'Dat doen wij al' en 'Dat doen we zo'. Wat eraan moet worden toegevoegd en waar een werkbare vorm voor moet worden gevonden, is het aspect 'kijk maar'. U kent het gevleugelde *Justice must be done; justice should be seen to have been carried out*. Met integriteit is het niet anders. Integriteit moet je niet alleen *doen*. Maar vooral laten *zien* dat je het doet. Water kan ook met zwevende deeltjes nog steeds glashelder zijn. Het gaat om het zichtbare domein en dat is niet hetzelfde als het publieke domein. De pleidooien voor één of ander toezicht vanuit het publieke domein komen mij als modisch en zeer tijdbonden voor. Anders gezegd: toezicht buiten de Orde heeft een hoog symbolisch gehalte.

Natuurlijk onderken ik problemen in de uitvoering van intercollegiale toetsing of consultatie, met name bij de kleinste praktijken. Creativiteit is nodig. Denk u aan *list servers* of virtuele werkgroepen. De *ABA Journal* kent de rubriek *Solo Network* waarin specifieke aandacht wordt gegeven aan de praktijk van een solist. Angst voor verlies van cliënt of eigen receptuur hoeft er niet te zijn.

Intercollegiaal past dan ook natuurlijk respect. Sennett introduceerde het begrip 'aan-

stootgevende vergelijking'. Verschillen in talent en vaardigheden bedreigen solidariteit in de beroepsgroep. Een waarschuwing voor de verleiding van afgunst die voortvloeit uit het zichzelf steeds maar weer vergelijken met meer succesvolle anderen. De beste bescherming tegen de ongewenste gevolgen van zo'n aanstootgevende vergelijking is de ervaren vakkundigheid, het vertrouwen op *eigen* vakmanschap *en* eigen integriteit. Of u nu hoog, in het midden of over de bodem zwemt. Ik dreig weg te zwemmen.

OVERHEID EN STETHOSCOOP

De hartslag van de rechtsstaat is de bescherming van zwakkeren als een nauwelijks bestreden kerntaak van de overheid. Het dossier 'rechtshulp' heeft dan wel een stethoscoop nodig. Ten aanzien daarvan bestaat er een indringende relatie tussen de overheid op het droge en de advocaat en cliënt in het natte.

Het intrigeert de minister van Justitie in hoge mate in de discussies over het recht dat het daarbij niet draait om relevante vragen als: 'Waar gaat het ook alweer om, welke problemen willen wij oplossen en werkt dat?'¹¹ De minister wijst op behoudzucht. Oplossingen uit het verleden overtuigen hem niet meer. Het ontbreken van financiën noodzaakt tot een andere inrichting van civiele rechtspleging of rechtsbijstand. De minister onderkent gelijktijdig dat iedere burger uiteindelijk een beroep op de rechter moet kunnen doen om de rechten die de wet hem biedt ook daadwerkelijk te kunnen verwezenlijken. Zijn al bijna gevleugelde bruikbare rechtsorde. De minister maakt zich, overigens met de Orde, zorgen over het gerechtelijke apparaat dat steeds meer onder druk komt te staan en de werkvoorraden. Hij zoekt vervolgens naar mogelijkheden om de toestroom van zaken te beperken. Vermindering van regeldruk en beperking van conflictopwekkende regelgeving. En daarnaast alternatieve afdoening van geschillen, voor sommige fijnproevers te beschouwen als een *effectieve* vorm van geschilbeslechting. De resultaten van de eidevaluatie van het WODC van het project Mediation zijn bijna publiek. De Algemene Raad heeft onlangs besloten gericht aandacht te geven aan meer wegen van geschiloplossing, vanzelfsprekend in relatie tot de positie van advocaat als partijdige belangenbehartiger. Wel past het nu al te waarschuwen voor al te hoge verwachtingen. Beslissend blijft effectie-

ve toegang om rechten te kunnen verwezenlijken. Ter vermijding van een onbruikbare rechtsorde. Toegang die – ook financieel – gewaarborgd moet worden in de pre-processuele fase of in alternatieve afdoeningen. Het zelfplossend vermogen van mensen hoeft niet te worden onderschat, maar mag ook niet worden overschat. Zakelijke en particuliere cliënten zien niet voor niets uit naar een juridische dienstverlener. Introductie van een pre-action protocol in echtscheidingen zal ongetwijfeld het werk van de rechter verlichten, maar dat van de advocaat verzwaren. Die verzwaaring moet dan wel worden gecompenseerd! Elk aquarium heeft zuurstof nodig.

De brandweer blust niet alleen brandjes voor de rijken. Toegegeven, een wat vreemde vergelijking in mijn 'natte milieu'. Met rechtshulp hoort dat niet anders te zijn. Harde overheidsmaatregelen leveren minder weerstand op dan jaren geleden. De Duitse socioloog Ulrich Beck spreekt van een *Zwei-Drittel Gesellschaft*. De aandacht gaat uit naar het redelijk welvarende tweederde deel van de bevolking met veronachtzaming van het *ongehoorde* eenderde deel. Van misbruik van de rechtshulpvoorziening blijkt nauwelijks. Gegeven de kerntaak van de overheid past dan eenvoudig het respectvol vervullen van deze vraag. Alleen al erkenning van die behoefte is een krachtig argument tegen degenen die de vraag opwerpen of het allemaal niet te duur wordt. Dat geldt complementair of supplementair ook voor de balie. Ook al kan de vraag niet worden vervuld tegen marktconforme tarieven.

Respect hoort thuis in de verhouding overheid-beroepsorganisatie. De Orde spant zich in zijn wettelijke opdracht in veel facetten uit te voeren. Zij toont zich een kritische maar wel loyale en betrouwbare partner. Denkt u aan de kwesties MOT/WID, veranderingen in de organisatie van de tuchtrechtspraak, maar ook aan het convenant. De Orde mag zich veroorloven de overheid respectvol aan te spreken op wederkerigheid. Op tijdige en volledige nakoming van toezeggingen over de hoogte van de toevoegingsvergoedingen, doorvoering van het project Viv-alt en inbedding van griffiers in de gerechten. *Comply or explain*. *Good governance* geldt zeker voor de overheid.

MARKT EN GYROSCOOP

Hoe zit het met de markt? Bijten markt en respect elkaar?

Vanaf 1 mei 2004 is de nieuwe Europese

Verordening¹² voor Mededingingsregels van toepassing. De NMa is vanaf dat moment onderdeel van het *European Competition Network* (ECN). Een Europees kartel van waakhonden, zal ik maar zeggen. Gebundelde kracht en macht. Ik sprak al over de brandweer. De Italiaanse wetgever stond een consortium toe van luciferfabrikanten. Fabrikanten waren verplicht lid, niet-leden mochten geen lucifers verkopen op de Italiaanse markt. De Italiaanse mededingingsautoriteit liet de Italiaanse wet buiten toepassing en het Hof van Justitie heeft haar in een recente beslissing gelijk gegeven.¹³ Nationale autoriteiten zijn verplicht nationale wetgeving buiten toepassing te laten die ondernemingen gedragingen oplegt in strijd met het kartelverbod uit het Europese verdrag. Ook als ondernemingsgedrag het gevolg is van bepaalde wettelijke voorschriften. Vrije beroepen zijn als gevolg van zelfregulering door de beroepsorganisaties over het algemeen sterk gereguleerd. Europees is er al een zeer krachtig sentiment met de boodschap dat deze regulering direct of indirect leidt tot beperking van de mededinging. En tot hogere prijzen. En dat zij innovatie van professionele diensten beperkt. Het NOVArrest¹⁴ geeft natuurlijk enige bescherming. Regels die aan de eindgebruikers van juridische diensten de nodige garantie op integriteit en ervaring bieden en een goede rechtsbedeling verzekeren.¹⁵

Het gaat duidelijk weer om 'binnenkantregels'. Over integriteit en ervaring. Regels zonder welke u uw vak niet goed kunt vervullen. Nieuwe rechtstreekse toetsing aan het verdrag bedreigt voortdurend de houdbaarheid van het NOVArrest. Vergeet u niet dat wij de bevoegdheid om deze 'binnenkantregels' op te leggen ontlenen aan nationale wetgeving.

Een gyroscoop is een sneldraaiend lichaam dat cardanisch is opgehangen. Het lichaam is draaibaar om drie assen die door het zwaartepunt heen gaan. Daardoor zal het lichaam zagezeggeneigd zijn een vaste stand in de ruimte te wil-

len behouden. Een handig instrument in een duikboot. Het lichaam moet wel een zekere massa hebben en tegelijkertijd kunnen bewegen.

De Europese Commissie lijkt een heel andere betekenis toe te kennen aan het woord 'vrij' in 'vrij beroep'. Gestreefd lijkt te worden naar de grootst mogelijke vrijheid om het beroep uit te oefenen in de verschillende lidstaten, het slechten van drempels met betrekking tot toegang tot het beroep en het zo min mogelijk verlenen van exclusieve rechten om bepaalde werkzaamheden te verrichten. Zo voltrekt zich actueel een discussie over de bedrijfsjuristen die op dezelfde voorrechten aanspraak willen maken als advocaten omdat ook zij deugdelijk gekwalificeerd zijn en lid zijn van een professionele organisatie. In een concrete casus over een bedrijfsjurist die gelijktijdig Nederlands advocaat in loondienst is, hebben de CCBE en de Nederlandse Orde geïnterveneerd. Deze interventie is aangegrepen om nog eens goed de verschillen toe te lichten. Werkdocumenten, questionnaires, lezingen en conceptregelgeving door of vanuit de Europese Commissie lijken alle te zijn gebaseerd op uitsluitend economische criteria. Het zou van respect getuigen, ook omwille van consumentenprotectie, belang te hechten aan niet-economische criteria die gemoeid zijn met een deugdelijke beroepsuitoefening en bijdragen aan rechtsvinding.

Nieuwe toetreders zouden voor de consument op korte termijn enige voordelen kunnen brengen. Op lange termijn bestaat er het risico van gerichtheid op *krenten uit de pap*. De meest profijtlijke zaken worden afgeroomd ten detrimente van de serviceverlening over de hele breedte door advocaten. Een ander, meer zwaarwegend, risico op termijn is het ontstaan van verschillen in kwaliteit en integriteit. Door het ontbreken van controle. Zoals de Engelsen het zo treffend zeggen: Stel het publiek, de consument, niet bloot aan *fly-by-night operators*.

Net als een gyroscoop hebben de beroeps-groep en de Orde daarvoor een zekere massa

nodig voor organisatie, normstelling en handhaving. Cardanisch opgehangen door de wet moeten wij verder vrij kunnen draaien en bewegen.

Een *level playing field* prima, maar het speelveld kan ook te klein worden. Aan Chateaubriand wordt toegeschreven 'The flame burns the candle and the candle burns out with the flame.' En daar heb je maar één lucifer voor nodig!

ICT

Dames en heren, na mijn duikboot met periscoop, overheid met stethoscoop en markt met gyroscoop, ben ik toe aan een horoscoop. Techniek en innovatie behoeven geen respect, zeker niet met de lading 'ontzag'.

Het internet- en computergebruik is sterk toegenomen. Het aantal mensen dat thuis toegang heeft tot Internet is de laatste vier jaar verviervoudigd.¹⁶ Ruim zes van de tien mensen hadden in 2002 thuis toegang. Meer dan 7.000 advocaten zijn door de Orde per e-mail te bereiken. Internet wordt vooral gebruikt om te zoeken naar specifieke informatie. Op de wereldranglijst staat Nederland nummer negen, waar het gaat om echt snelle verbindingen. Richard Susskind was de officiële informatietechnologie-adviseur van Lord Woolf, voormalig Lord Chief Justice of England and Wales. Van zijn hand zijn de *Future of law*¹⁷ en het latere *Transforming the Law*,¹⁸ essays over technologie, justitie en marktplaats van het recht. Hij voorspelt een digitale *paradigma shift*. Hij stelt vast dat technologie en Internet meestal *slechts* intern en ondersteunend wordt ingezet. Voor cliëntbeheer, financiële rapportage, tekstverwerken en databestanden. De website van een kantoor is meestal niet meer dan een digitaal uithangbordje. Hij voorspelt een fundamentele wijziging in een manier waarop advocaten juridische diensten gaan verlenen.

De traditionele methode van één-op-één dienstverlening wordt veel mensen te duur.

Ondanks dat advocaten zich hebben ingespannen kostenefficiënt te werken, zijn de tarieven vaak feitelijk prohibitief. Een transformatie is denkbaar naar ontrafeling. Mijn gebrekkige vertaling van het Engelse *unbundling*. De cliënt selecteert een stukje van de dienst, meer in overeenstemming met wat hij echt nodig heeft en wat hij kan betalen. Advocaten zouden meer gescheiden diensten kunnen aanbieden: initieel advies, informatieverstrekking, voorbereiding, tweede opinie of onderhandeling. Welk aspect van dienst of welke bron van informatie verlangt u van ons? Zo'n vorm van dienstverlening laat een 'goed genoeg-benadering' toe. Het is de cliënt die definieert en assembleert. Het is de cliënt die opnieuw de voorwaarden van zijn afhankelijkheid mede bepaalt.

Mocht u denken: 'Het zal zo'n vaart niet lopen', vergist u zich niet! Meneer Richard S. Granat is eigenaar van *mylawyer.com*.¹⁹ Een gehoor bij Harvard University hield hij onlangs voor uit de kosten te zijn en dat de revenuen afgelopen jaar met 100% zijn gestegen. Honderden cliënten maken gebruik van een virtuele 'geen-fout-echtscheiding'. Met name voor particulieren met een gemiddeld inkomen is het een vorm van probleemoplossing tegen de laagst mogelijke kosten. De Orde doet er goed aan ook hier snel te gaan *benchmarken*. Wat is de stand van zaken, wat zijn realistische ontwikkelingen en hoe kunt u daarvan kennismaken en profiteren?

Ik sprak al over de tweederde samenleving. Vier van de tien mensen hebben geen toegang tot Internet. Wie zijn die kwetsbaren, wie hebben eigenlijk geen toegang tot het recht en hoe zit het met de *dark numbers*. Is er nu wel of niet werkelijk een nieuwe leemte? Het blijkt buitengewoon lastig daar greep op te krijgen. Een één-op-één relatie advocaat-client komt moeizaam tot stand.

Nog even daargelaten financiële drempels, moeten wij misschien wel durven uit te spreken geen rol meer te kunnen vervullen in kleine claims?

Conceptueel zou een andere innovatie 'partners voor recht' kunnen zijn. Het aanbieden van diensten aan organisaties en mensen die wel hun contacten hebben zou wel kunnen werken. Het oplossen van problemen van thuislozen gaat niet zonder samenwerken met degenen die dag-in-dag uit daarop gericht zijn. Wij kunnen profiteren van hun kennis en op een ander niveau gericht en effectief juridische diensten verlenen. Ik zie in dit verband geen enkele beperking naar de soort advocaat of kantoor.

Blijft u nadenken over innoveren. Zorg ervoor dat de *digitale paradigma shift* zich niet voltrekt terwijl u erbij staat, maar dat u bij bent.

Dames en heren, één van de meest majestueuze zwevers in de diepzee is de mantrorog. Een mantra is ook een meditatiespreuk. Respect was mijn mantra voor vandaag. Tussen advocaten onderling en tussen advocaat en cliënt, overheid en markt. Niet alleen boven en onder water, maar ook in de virtuele wereld.

Geïnspireerd door Cousteau en zijn Calypso eindig ik mijn beschouwing over onze biotoop en onze biosfeer. Calypso was de Griekse nimf die Odysseus na zijn schipbreuk gastvrij opnam en hem zeven jaar bij zich wist te houden door hem de onsterfelijkheid te beloven. Bij monde van Hermes, de god van de handel, beval Zeus haar ten slotte Odysseus te laten gaan.

Ook ik laat u gaan. Ik kan u geen onsterfelijkheid beloven, maar wens u het goede leven toe. Ik nodig u uit straks met elkaar een glas te heffen. Van al dat water moet u dorst hebben gekregen. Ik voel mij zeer verplicht dat u mij *niet ongehoord* hebt gelaten.

Dank u zeer!

NOTEN

- 1 *Advocatenblad* 2003-15, ordespecial, 'In de spiegel van de cliënt', 22 augustus 2003.
- 2 *NRC Handelsblad*, 9 en 10 augustus 2003.
- 3 *The Great Disruption (Human Nature and the Reconstruction of Social Order)*, Francis Fukuyama, 2000, ISBN-nummer 0684865777.
- 4 *NRC Handelsblad*, 22 oktober 1999.
- 5 *A Theory of Justice*, John Rawls, 1999, ISBN-nummer 019825055X.
- 6 *Rawls* (Een inleiding in zijn werk), Ronald Tinnevelt & Gert Verschraegen (red.), 2002, ISBN-nummer 9077070141.
- 7 *Respect (in een tijd van sociale ongelijkheid)*, Richard Sennett, 2003, ISBN-nummer 905847058X.
- 8 *Het Financieele Dagblad*, 29 maart 2003.
- 9 http://www.tirolerrak.at/index_frame.html
- 10 <http://www.lawsoc.org.uk>
- 11 *Justitie Magazine*, Interview Piet Hein Donner juli 2003.
- 12 Vo.1/2003.
- 13 Arrest Hof van Justitie, 9 september 2003, C-198/01.
- 14 Zaak C-309/99, J.C.J. Wouters, J.W. Savelbergh en Price Waterhouse Belastingadviseurs BV t. de Nederlandse Orde van Advocaten.
- 15 *Nederlands Juristenblad*, Biesheuvel e.a., p. 1-1652, 5 september 2003.
- 16 *Staatscourant*, 11 juli 2003.
- 17 *The Future of Law (Facing the Challenges of Information Technology)*, Richard Susskind, 1998, ISBN-nummer 0198764960.
- 18 *Transforming the Law (Essays on Technology, Justice and the Legal Marketplace)*, Richard Susskind, 2000, ISBN-nummer 0198299222.
- 19 <http://www.mylawyer.com>

De absentieregeling beroepsopleiding advocatuur

Hogere absentie dan toegestaan leidt onverkort tot uitsluiting van deelname aan examen

Op grond van art. 13 lid 1 van de Stageverordening 1988 is de stagiaire verplicht deel te nemen aan het onderwijs in alle onderdelen van de beroepsopleiding. Ingevolge art. 14 lid 3 van de Stageverordening wordt de stagiaire toegelaten tot het examen indien hij naar behoren aan die verplichting heeft voldaan. In de Gids Beroepsopleiding advocatuur is een absentieregeling opgenomen die aangeeft hoeveel dagdelen per vak verzuimd mogen worden.

Verzuim van meer dagdelen dan het aangegeven aantal heeft tot gevolg dat de cursist wordt uitgesloten van deelname aan het examen van het betreffende vak en dat de volledige cursus van dat vak opnieuw dient te worden gevolgd.

Van 1991 tot 2002 zijn 27 stagiaires in beroep gekomen bij het Curatorium tegen uitsluiting van deelname aan de examens. Daarvan werden zeven zonder behandeling ingetrokken, omdat de desbetreffende appellanten alsnog door de Examencommissie in het gelijk werden gesteld. Eén zaak werd ingetrokken toen appellante vernam dat het curatorium niet voor de datum van het examen zitting zou houden en een beslissing zou nemen. Eén zaak eindigde in een schikking. De overige 18 zaken brachten het tot een behandeling voor het Curatorium (artikel 9d Advocatenwet). Geen enkel beroep is door het Curatorium gegrond verklaard.

Een overzicht van de uitspraken van het Curatorium vanaf 1991:

1991

Drie maal is in 1991 beroep ingesteld tegen de beslissing van de Examencommissie tot uitsluiting van deelname aan het examen. In alle drie gevallen overwoog het curatorium dat een strikte toepassing van

de absentieregeling in overeenstemming is met het doel van de beroepsopleiding. Dit doel is immers de beginnende advocaat in een beperkt aantal dagdelen kennis en vaardigheden bij te brengen die voor de uitoefening van de praktijk van belang zijn. Het verzuimen van meer dan het toegestane aantal dagdelen ondergraaft deze doelstelling. Elk beroep werd verworpen. Twee van deze beslissingen zijn reeds gepubliceerd in het Advocatenblad 1991, blz. 244.

1993

In 1993 voerde een appellante in haar beroep tegen uitsluiting aan dat zij het vereiste aantal dagdelen aanwezig was geweest, maar dat zij kennelijk een keer was vergeten de presentielijst te tekenen. Het curatorium oordeelde dat een cursist die de presentielijst niet heeft getekend, geacht wordt afwezig te zijn geweest. Het beroep werd niet gegrond verklaard.

1994

In 1994 ging een stagiaire in beroep tegen de weigering van de Examencommissie om hem toe te laten tot het examen Gedragsrecht. De stagiaire had één keuzevak nog niet gevolgd en de regel is dat eerst het vak Praktijkleer en de keuzevakken gevolgd dienen te worden voordat de toets Gedragsrecht kan worden afgelegd. Het beroep werd dan ook verworpen.

1996

In 1996 werd het beroep verworpen van een stagiaire die een keer zo laat was gearriveerd dat hij de presentielijst niet meer kon tekenen en zodoende als absent werd aangemerkt. Het Curatorium overwoog dat een strikte toepassing van de absentieregeling in overeenstem-

ming is met het doel van de beroepsopleiding. Het verzuimen van meer dan het toegestane aantal dagdelen ondergraaft deze doelstelling. Dat appellant zich voldoende voorbereid achtte op het examen, leidde niet tot een ander oordeel.

1997

De twee beroepschriften die in dit jaar werden ingediend, werden beide op grond van een juiste toepassing van de absentieregeling door het curatorium verworpen.

1998

In 1998 werd voor het Curatorium door een stagiaire in beroep aangevoerd dat de mededeling dat hij werd uitgesloten van deelname aan het examen, hem niet althans niet tijdig had bereikt. De betreffende mededeling was gericht aan het kantoor van de stagiaire. Aangezien de stagiaire in de week voorafgaande aan het examen niet op kantoor aanwezig was, had de uitsluiting van deelname hem niet, althans niet tijdig, bereikt. Het curatorium heeft het beroep verworpen overwegende dat in de eerste plaats ruime bekendheid wordt gegeven aan de absentieregeling en in de tweede plaats aan de betrokken appellant reeds op de dag dat hij verzuimde, mondeling meegedeeld was, dat uitsluiting van deelname het gevolg zou zijn.

2001

In 2001 werd vier maal beroep bij het curatorium ingesteld. Het eerste beroep betrof een stagiaire die reeds twee dagdelen verzuimd had vanwege vakantie en als gevolg van ziekte en de daarmee samenhangende complicaties nog één dag moest verzuimen. Het beroep is verworpen, waarbij het curatorium nogmaals benadrukt heeft dat strikte toepassing van de

absentieregeling in overeenstemming is met het doel van de beroepsopleiding. In beginsel doet niet ter zake waardoor het verzuim van appellant is veroorzaakt. In de tweede beroepsprocedure was sprake van overschrijding van het toegestane aantal te verzuimen dagdelen als gevolg van een landelijke treinstaking. Appellant was van mening dat sprake was van overmacht. Het curatorium heeft ook dit beroep verworpen. De overmachtsituatie noopte niet tot een minder strikte toepassing van de absentieregeling.

Als gevolg van het feit dat een stagiaire zich op 11 september 2001 in New York bevond en het vliegverkeer stil lag, was het voor haar onmogelijk om de cursus tijdig te bereiken en werden twee cursusdagen gemist. Zij werd uitgesloten en kwam hiertegen in beroep. Het curatorium oordeelde dat het in beginsel niet ter zake doet waardoor het verzuim is veroorzaakt. Hoewel het curatorium ervan overtuigd was dat het voor appellante volstrekt onmogelijk was om op de cursus aanwezig te zijn, noopte dit niet tot een minder strikte, dan wel meer op het individuele geval van appellante toegesneden toepassing van de absentieregeling. Het beroep werd verworpen. Ook het feit dat appellante zich aan het einde van haar stageperiode bevond, leidde niet tot een ander oordeel, aangezien het de keuze van appellante zelf geweest was om de verplichtingen uit hoofde van de beroepsopleiding eerst aan het einde van haar stageperiode te vervullen.

2002

In 2002 werd zes maal beroep ter zitting behandeld. Het beroep van de stagiaires die vanwege respectievelijk ziekte, een operatie en een miskraam de toegestane absentie

hadden overschreden werd verworpen. Het curatorium oordeelde dat het niet terzake doet waardoor het verzuim van appellanten was veroorzaakt. Het verzuim was veroorzaakt door ziekte, althans de oorzaak van het verzuim was met ziekte gelijk te stellen. De absentieregeling is juist mede met het oog op gevallen van ziekte en dergelijke vastgesteld en heeft een forfaitair karakter: zij staat op voorhand enig verzuim toe, ongeacht de reden van verzuim. Overschrijding daarvan leidt tot uitsluiting. Zonder succes was ook het beroep van de stagiaire die zich in de

datum had vergist. De vergissing kwam geheel voor risico van appellant, daar hij ook de enige uit zijn opleidingsgroep was die de vergissing had gemaakt. Ten aanzien van het beroep van de appellant die het niet eens was met zijn uitsluiting omdat zijn handtekening op de presentielijst ontbrak, terwijl hij wel aanwezig zou zijn geweest, overwoog het curatorium dat het in een opleidingssituatie als de onderhavige gebruikelijk is de aanwezigheid van cursisten vast te stellen door middel van een presentielijst. Gelet op het verplichte karakter van de beroepsopleiding is

het redelijk dat wordt verlangd dat de presentielijst wordt ondertekend. Afgezien van zeer bijzondere omstandigheden moet een cursist die niet getekend heeft, geacht worden niet te zijn verschenen. Het feit dat de brief met de mededeling omtrent de uitsluiting appellant in een laat stadium heeft bereikt noopt het curatorium niet tot een andere uitspraak. De Examencommissie had, gezien de grote aantallen cursisten, aannemelijk gemaakt dat het om organisatorische redenen niet mogelijk is de uitsluitingsbeslissingen in een eerder stadium te verzenden. Gezien

de ruime bekendheid die de Examencommissie aan de absentieregeling geeft, kon deze beslissing ook niet als een verrassing komen. Tenslotte werd ook het beroep van de advocaat die stelde dat hij de gehele cursusdag aanwezig was geweest doch nagelaten had de presentielijst te tekenen, wegens het niet kunnen aantonen van deze aanwezigheid, verworpen.

*mr. A. Rademaker-Neleman, griffier
Examencommissie*

Permanente opleiding

JURIDISCH

AANSPRAKELIJKHEIDRECHT

Symposium: de rol van aansprakelijkheidsrecht bij de verwerking van persoonlijk leed...

datum: 15 december 2003, 09:30-17:00 uur
docenten: prof. mr. G. van Manen, prof. mr. T. Hartlief, prof. mr. Faure, dr. E. Vermetten
plaats: Utrecht
punten: 4
prijs: € 325 exclusief BTW
Vereniging van Letselschade Advocaten, tel. 030-2121176

ARBEIDRECHT

Aansprakelijkheid van werkgevers voor psychische schade***

datum: 30 oktober 2003, 09:00-16:30 uur
docenten: prof. mr. J.M. van Dunné, mr. R.P.J. Kottenhagen, mr. H. Mulder, mr. M.Th. Snelders, mr. P. Ulenbelt, mr. drs. M.S.A. Vegter, mr. Y. Waterman, mr. W.A. Zondag
plaats: Rotterdam
punten: 5
prijs: € 425
Instituut voor Milieuschade, tel. 010-4082651

Wijziging van de arbeidsovereenkomst*

datum: 17 december 2003, 10:00-16:30 uur
docenten: mr. dr. W.A. Zondag, prof. dr. T. Wilthagen, mr. dr. J.M. van Slooten, mr. M. Holtzer, mr. dr. S.F.H. Jellinghaus
plaats: Amsterdam
punten: 5
prijs: € 550 exclusief BTW
Vermande Studiedagen, tel. 070-3789961

Verklaring der tekens

- * Actualiteiten (basiskennis vereist)
- ** Introductie
- *** Verdieping I (redelijke basiskennis vereist)
- **** Verdieping II (gedegen basiskennis vereist)
- ***** Specialisatieopleiding

De collectieve arbeidsovereenkomst*

datum: 16 december 2003, 10:00-16:30 uur
docenten: mr. dr. W.A. Zondag, prof. mr. A.Ph.C.M. Jaspers, prof. mr. L.H. van den Heuvel, mr. dr. R.M. Beltzer
plaats: Amsterdam
punten: 5
prijs: € 550 exclusief BTW
Vermande Studiedagen, tel. 070-3789961

BANK- EN EFFECTENRECHT EN FINANCIERING

Update Effectenrecht***

datum: 18 december 2003, 09:30-17:00 uur
docenten: prof. mr. E. Du Peron, mr. M. Nieuwe Weme, mr. M. van Luyn, mr. A. Tillema
plaats: Amsterdam
punten: 5
prijs: € 550 exclusief BTW
Kluwer Opleidingen, tel. 0570-647682

Bankieren en internet****

datum: 26 november 2003, 15:00-19:00 uur
docenten: J. Dorsman, prof. mr. R.E. van Esch, B. Westerbrink, C. Grundmann, prof. mr. W.A.K. Rank, mr. F.G.B. Graaf
plaats: Amsterdam
punten: 2
prijs: € 215 inclusief BTW
NIBE-SVV, tel. 020-5208654

BESTUURS(PROCES)RECHT

Formele rechtskracht & overheidsaansprakelijkheid****

datum: 13 november 2003, 16:00-21:00 uur
docenten: prof. mr. M.R. Mok, prof. mr. B.J. Schueller
plaats: Oud-Zuilen
punten: 4
prijs: € 595 exclusief BTW
NIK Juridische Opleidingen, tel. 020-4420140

In deze rubriek vindt u opleidingen die kunnen worden gevolgd in het kader van de Permanente Opleiding. De rubriek vormt een aanvulling op de Cursuswijzer Permanente Opleiding, die drie keer per jaar verschijnt.

BURGERLIJK PROCESRECHT

Bewijsrecht in civiele zaken****

datum: 6 november 2003, 16:00-21:00 uur
docenten: prof. mr. W.D.H. Asser, prof. mr. T.R. Hidma
plaats: Oud-Zuilen
punten: 4
prijs: € 595 exclusief BTW
NIK Juridische Opleidingen, tel. 020-4420140

FISCAAL RECHT

Consequenties van het BOSAL-arrest***

datum: 16 december 2003, 09:00-17:00 uur
docenten: prof. mr. E. Aardema, mr. F.C. de Hossou, M.V. Lambooi, mr. A. Boekhoudt, mr. D.A. Hofland
plaats: Amsterdam
punten: 5
prijs: € 799 exclusief BTW
Euroforum, tel. 040-2974941

Artiest & Fiscus***

datum: 2 december 2003, 10:00-17:00 uur
docenten: H. Dulfer, P. Kamphuis FB, mr. H. Mobach, drs. D. Molenaar
plaats: Amsterdam
punten: 4
prijs: € 550 exclusief BTW
Vermande Studiedagen, tel. 0570-647682

GOEDERENRECHT

Verjaring***

datum: 25 november 2003, 16:00-21:00 uur
docenten: prof. mr. A.J. Akkermans, mr. L.J. Smeehuizen
plaats: Oud-Zuilen
punten: 4
prijs: € 595 exclusief BTW
NIK Juridische Opleidingen, tel. 020-4420140

HUURRECHT

Nieuw Huurrecht*

datum: 10 december 2003, 12:30-16:30 uur
docenten: mr. J.K. Six-Hummel, mr. J.C. Toorman
plaats: Amsterdam
punten: 3
prijs: € 225 geen BTW
PAO VU Amsterdam, tel. 020-4446255

INTELLECTUELE EIGENDOM

Kluwer Nationaal Reclame Congres***

datum: 11 december 2003, 09:30-17:00 uur
docenten: mr. K. Limperg, mr. E. Hoogenraad, mr. B. Le Poole, prof. mr. H.D.B. Schutjens, mr. S. Poelmann-Teijgeler, mr. J. van Olst, mr. A. Singewald
plaats: Huizen
punten: 5
prijs: € 550 exclusief BTW
Kluwer Opleidingen, tel. 0570-647682

PERSONEN- EN FAMILIERECHT

Naar een multicultureel familie- en jeugd(straf)recht?***

datum: 6 november 2003, 10:00-17:00 uur
docenten: prof. mr. F. van der Velden, prof. dr. S. Bouchaert, prof. dr. F. Bovenkerk, mr. N. Quik, mr. R. Depping, mr. J. Lenters, mr. C. Deltmeijer, mr. M. Berger
plaats: Utrecht
punten: 4
prijs: € 125 geen BTW
Vereniging voor Familie- en Jeugdrecht, tel. 033-4619097

RUIMTELIJKE-ORDENINGSRECHT EN MILIEURECHT

Praktijkcursus Planschade en nadeelcompensatie***

datum: 27 november 2003, 09:30-16:45 uur
docenten: mr. E. van der Schans, mr. dr. G.M. van den Broek, mr. J.F. de Groot, prof. mr. J.B. Schueller
plaats: Utrecht
punten: 5
prijs: € 595 exclusief BTW
Vermande Studiedagen, tel. 070-3789684

Handhaving van het Omgevingsrecht***

datum: 9 december 2003, 09:30-16:30 uur
docenten: drs. P.L.B.A. van Geel, dr. M.V.C. Aalders, prof. mr. H.G. Sevenster, prof. mr. J. Struiksma, mr. A.B. Blomberg, prof. mr. N.S.J. Koeman, mr. L. Bomhof, mr. G.A. van der Veen, mr. J.H. Somsen, mr. M.J.C. Visser, R. Hallo, mr. C. Walling, mr. A.P. Dijkstra
plaats: Amsterdam
punten: 4